

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұдан 13 жыл бұрын осы тақырыпқа қатысты жазып, жариялаған мақаламыздың атын «Термин жасау – Ахмет Байтұрсынұлы көтерген тарихи жүктің бірі» деп атаған едік (Ұлттық рухтың ұлы тіні. Жинақ. «Ғылым» баспасы, 1999ж.). Мақаланың бұл аты – ұлы ағартушы, ұлы ғалымның қазақ тілінің терминологиясына қатысты еңбегі, танымы, табысы жайында айтылатын үлкен әңгіменің: әралуан монографиялық зерттеулердің, ғылыми ізденістердің түйіні, келте қайырылған резюмесі десек болар еді. Өйткені белгілі бір халық тілінің ғылыми-техникалық, саяси-әлеуметтік т.б. терминдерін тұңғыш рет дүниеге келтіріп, нақты бірліктерін (сөздерін, тұлғаларын) жасау – нағыз жүк, ауыр жүк, тарихи жүк: қоғамның мәдени-әлеуметтік тарихында ерекше аталатын, үлгісі қалатын, теңдесі жоқ құбылыс. Осы жүктің қажеттігін дер кезінде таныған да, көтерген де, құлатпай әрі қарай жеткізген де – Ахмет Байтұрсынұлы.

Ал Байтұрсынұлын бұл әрекетке әкелген – тек жалаң ғалымдық борышты сезінуі емес, одан әлдеқайда жоғарырақ тұрған мақсаттарды жүзеге асыру идеясы болатын. Бұл идея жаппай сауаттылықтан, жалпы білім-ғылымнан кенжелеп келе жатқан қазақ халқын тегіс сауаттандыру, әйтеуір сауат аштыру емес, ана тілінде оқытып, үйрету мақсатын көздеді.

Біздің ойымызша, XIX ғасырдың соңғы онжылдығы мен XX ғасырдың алғашқы екі онжылдығында қазақ зиялыларының алдында тұрған бірден-бір ұлттық идея – оқу-ағарту идеясы болды. Отаршылықтан құтылу, айырылып қалған солтүстіктегі, шығыстағы, батыстағы кейбір жерлерді қайтарып алу, жеке мемлекет болу сияқты мақсат-мұраттарға жету үшін алдымен айналаны қоршаған жұрттармен барлық жағынан терезесі тең болу шарт. Бұл теңдікке қол жеткізу үшін ең әуелі халық сауатты, білімді болмаққа керек. Ал бұл тұстағы қазақ

халқы «көгі қараңғы», «көңілі ұйқылы», «еспесі жоқ қайығы қалтылдақ», «малы талауда, жаны қамауда» болып отырған «қайран ел, қайран жұрт» еді. Осы сөздерді айтқан Ахаң әрі қарай «надандық, өнерсіздік ата жолдасымыз болған соң, олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық кесепаты». «Өрге басқан, өзге жұрттың қатарынан қалыспау үшін» оқу-ағартуға құр шақыру жеткіліксіз, нақты іс-әрекеттерге кірісу керек болды.

Оқу-ағарту идеясы Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхановтар бастаған шоқ жұлдыздай боп жарқырап шыққан қазақ зиялылары нақты іс-әрекеттерге алып келді. Біреулері Ресей мемлекеттік думасында депутат болып, қазақ халқының мұң-мұқтажын жоқтаса, екіншілері «Оян, қазақ!» деп қазақтардың намысын оятып, өлең жазып жатса, үшіншілері – енді-енді пайда болған газеттер мен «Айқап» сияқты журналдарда пікірлерін білдіріп, оқу-ағарту істерін қатты қолдап жатты. Ал Ахмет Байтұрсынұлы болса, сол оқу-ағартудың нақты шаруасына кірісті. Ол үшін қазақ тілінің дыбыстық жүйесін дәл көрсететін әрі оқытуға жеңіл таңбаларды (әріптерді) түзуді қолға алғаны белгілі. Түркі халықтары қолданып отырған араб таңбаларын икемдеп (реформалап) қазақ әліпбиін ұсынды. Бұл – нағыз ұлттық жазу болып шықты. Оны кезінде түркі халықтары тілдерін зерттеуші орыс, татар ғалымдары «Байтұрсынов жазуы» деп, ал Ахаңның өзі «Қазақ жазуы» деп атағанын, қарапайым халық «төте жазу» деп кеткенін де білеміз.

Сауат ашатын таңбалар (графика) түзілді, енді осы әліпбиді мектепте оқытып, жазғызып үйрету қолға алынды. 1910 жылдан бастап Ахмет Байтұрсынұлы балалардың сауатын аштыратын «Оқу құралы, қазақша алифба» (әліппе) атты еңбектерді ұсынды. Сауатын ашқан балалар әрі қарай ана тілдерін пән ретінде оқып тануларына арнап Ахаң «Тіл – құрал» атты атақты тұңғыш ұлттық оқулық жазды. Үш сатылап оқытатын бұл құралдардың алғашқысы қазақ тілінің фонетикалық жүйесін танытуға арналған. Оны автор «дыбыс жүйесі» деп атайды. Қазақ тіл білімі терминдерінің басы, бірінші термині осы «дыбыс» деген атау десек болар: дыбыс сөзінің жалпы әдеттегі

номинатив мағынасы жалпы құлаққа естілетін үн, ол адам аузынан шыққан үннен басқа жанды-жансыздардан шығатын «ауа тербелісі» – үн, дыбыс, сыбыс т.б. Бір нәрсе жерге құлап түссе де, оның дыбысы естіледі. Демек, дыбыс – қарапайым жалпы мағынадағы сөз, ал термин түзуші тіл білімі танытатын, талдайтын нысандардың бірі – адам аузынан шығатын әртүрлі дауыс үзіктерін дыбыс деп атаса, ол – термин, яғни оның тіл біліміндегі объект дыбыс дегенді танытатын нағыз ғылыми анықтамасы, яғни дефинициясы бар.

Осы дыбыс сөзінен бастап Ахаңның қаламынан қазақ тілінің фонетика, морфология, синтаксис салаларының барлық терминдері дүниеге келеді.

Осы жерде тағы бір теориялық-танымдық мәселеге назар аудартамыз. Ол – мектеп оқулықтары ғылыми әдебиетке жата ма, жоқ па? деген әңгіме. Біз бұл жерде орыс және өзге де Еуропа ғалымдарының пікірлеріне қосылмаймыз. Атап айтқанда, әр халықтың білім-ғылымға алғашқы келген кезеңіндегі оқу-ағарту ісінің сапасына (сипатына) қарау керек. Көптеген Еуропа халықтары, қытай, араб, парсы, сондай-ақ жапон, корей халықтарының тұңғыш әліппелерінің дүниеге келуі, тұңғыш бастауыш сатыдағы оқу құралдарының пайда болу кезеңдері мен қазақ халқының мәдени дүниесінің тарихы бірдей емес.

Бұдан бірнеше ғасырлар бұрын бұлардың жазулары пайда болып, білім-ғылыммен алғашқы танысу (оқыту, оқу) үлгісі қандай болды дегенді біз, әрине, арнайы зерттеген жоқпыз. Бірақ ХХ ғасырдың басында қазақ халқына білім-ғылым танымдары келгенде, қазақ қауымы теп-тегіс мүлде сауатсыз емес еді, ал жазу мәдениеті де бар болатын. Әліпбиі араб жазулы болды. Сауаттылардың басымы мұсылман мәдениетімен сусындап өсті. Сонымен бірге орыс және дүниежүзі мәдениетімен де таныс қазақ зиялылары да келе бастады. Олар ғылым дегеннің, ғылым дүниесінде термин дегендердің болатындығын білді. Сондай-ақ білім-ғылымның алғашқы мағлұматтары мектептен басталатынын да жақсы білді. Сондықтан мектеп табалдырығын аттаған бала дүниетанымның ең алғашқы түсініктерімен ауыздануы керек, ал бұл түсініктер ғылыми жанрдың ең жеңіл, ең қарапайым үлгілері болмаққа керек еді.

Демек, қазақ мәдениетінде мектеп оқулықтарының тілі мен мазмұны осы жанрдың алғашқы үлгілері деп танылуға тиіс.

А.Байтұрсынұлының терминология саласында еткен еңбегі жайындағы пікірлеріміздің келесісі – оның термин жасаудағы принциптерін дұрыс тануына байланысты. Қазақ тілінің ең алғашқы ұлттық пән терминдерінің пайда болған кезі – ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтары болатын. Бұл кезде қазақ мәдениеті ғылым дүниесіне әлі бойлап кірмеген («алғашқы кезде жат көрінетін» – Ахаңның сөзі) кез еді. Екіншіден, оқулықтар бастауыш мектеп балаларына ұсынылған тосын дүниелер болатын. Үшіншіден, білім-ғылым саласының терминдері деген не, олар қандай жүйемен, қандай принциптермен жасалуы керек дегенді Ахаң қатты ескертті. Оқыту үстіндегі әңгіме балалардың жасына, үйдегі-түздегі ортасынан алған білген-түйгеніне қарай түсінікті, анық болуы қажет. Ол түсініктілік ана тілінің сөздерімен айтылғанда ғана жүзеге асады. Ана тілін пән ретінде танытатын терминдерді жасауда қай халық болса да, алдымен өз ана тіліне иек артады. Екіншіден, қазақ тіл білімінің иек артқаны, еуропалық, оның ішінде орыс лингвистикалық мектебі болғандығы мәлім, өйткені адамзат баласының тілінің қай халықтікі болса да, табиғаты бір, басты-басты категорияларының көбі ортақ. Мысалы, дыбыс, сөз, сөз тіркестері, сөйлем дегендер, сөздердің қосымшалар арқылы әр алуан семантикалық, синтаксистік қатынастар жасау қабілеті т.т. осы сияқты категориялар, оларды білдіретін ұғымдар тілдердің қай-қайсысында да бар, тек сол ұғымдардың атаулары әр тілде әртүрлі (дыбыс – звук, сөз – слово, сөйлем – предложение деген сияқтылар).

«Тіл – құралдағы» лингвистикалық терминдер түгелімен дерлік қазақ тілінің өз қорынан бірнеше жолмен жасалған: байырғы сөздің мағынасы тұйықталып, бір ғана терминдік ұғымға, дефиницияға ие болады: не қосымшалар жалғап, не қосарланып, не өзге тұлғамен біріктіріліп, өзгереді (дери-вацияланады), сондай-ақ өзге тілдік термин калькаланады. А.Байтұрсынұлы осы амал-тәсілдердің барлығын да жұмсаған. Оның ішінде біразы калька түрінде келген. Мысалы, есім (имя), зат есім (имя существительное), бастауыш (подлежа-

щее), қаратпа сөз (обращение), қыстырма сөз (вводное слово), леп белгісі (восклицательный знак) т.т. Мұны кейбіреулердің теріс түсінетініндей, орыс тілінен көшіру деп тануға болмайды. Есім, бастауыш, қаратпа сөз сияқты аталған нысандар екі тілде де бар, бұлардың қазақшасы да, орысшасы да сол тілдерде терминдік мағынаны дәл беріп тұр. Демек, мұндай ұқсастықтар калька тәсілімен жасалуының себебі тілдік ұғымдардың универсалдығында және лингвистикалық мектептің бірлігінде жатыр.

Бұл жерде термин жасауда оның тек тілдік тегіне емес, құрылымдық-тілдік және ұғымдық-семантикалық жақтарына үңілу қажет. Термин жасауда сөздің атауыштық (номинативтік) қасиеті мен ұғымдық мәні дегендер бөлек-бөлек танылуға тиіс. Техника салаларына жататын терминдердің жасалуында номинативтік бағдар, яғни қолға ұстап, көзбен көретін заттарды атау бірінші орында тұрады. Мысалы, айталық, машиналардың, техникалық құрал-жабдықтардың терминдері негізінен зат атаулары болып келеді. Ал ғылыми терминологияда «ұғым» бірінші орында тұрады. Мұнда термин болатын сөздің ұғымына мән беріледі, яғни заттың аты емес, ұғымның аты термин болады. Сондықтан ғылымның, оның ішінде тілтаным, әдебиеттану, психология, логика, философия сияқты ғылым салаларының терминдері әр тілдің өз сөздерінен де жасалады, калька жолымен өзге тілдерден де аударылады. Әрине, бірсыпырасы кірме сөздер де болып келе алады. Соңғы құбылыс белгілі бір ғылым саласының күрделене түсуіне, дүниежүзілік жаңалықтардың да орын алуына, әр елдің мәдени игіліктерінің бір-біріне іліктесіп, «терезелері теңесе түсулеріне» де байланысты. Мысалы, бұл күнде қазақ тіл білімінде корреляция (өзара байланыстылық), сигнификаттық (ұғымдық), фрейм (индивид жадында сақталатын ситуация бейнесі) терминдер қолданылады. Бұлар, негізінен, тілтанымның ең жоғары деңгейде зерттеліп, жазылған еңбектерде (диссертацияларда, жоғары оқу орындарының оқулықтарында) орын алады.

Ал А.Байтұрсынұлы ұсынған алғашқы терминдер болса, ол ғылымның ең төменгі сатысы – мектеп оқулықтарының мұқтажын өтеуге арналғаны белгілі. Тілтаным терминдерінің

алғашқы сатыдағы оқыту барысында түсінікті болу үшін бүгінгідей тілтаным тарауларын фонетика, морфология, синтаксис деп танытқаннан гөрі ол кезде дыбыс жүйесі, сөз жүйесі, сөйлем жүйесі деп оқыту сол кезеңдегі оқушылардың білік дәрежесімен санасу болғандығы түсінікті.

Терминнің түсініктілігін көздеу – қашанда да қажет талап. Ал бұл – Байтұрсынұлылар кезеңі үшін ең басты шарт болды. Сондықтан қазақ тілін, оның құрылымын сөз таптары, сөйлем мүшелері т.б. сияқты жеке-жеке «дүниелері» ғылым-білім тұрғысынан сөз болатын тұста неге солайша аталып отырғанын ғалым ұғымды таныту арқылы дәлелдейді. Мысалы, үстеулер «өзінен кейінгі айтылған сөздің мағынасын үстейді», барыс септік «қайда баруды көрсету үшін қолданылады» деп ұғындырады. Әсіресе етістік категорияларының ұғымдарын терминдеуде «сөз» бен «ұғымның» арақатынасын жақсы пайдаланған. Етістік термині – жасанды сөз. Ортаазиялық бірқатар түркі тілдері бұл ұғымды атауда феил, фиғыл деген арабша терминді қолданып келеді, ал А.Байтұрсынұлы қазақ тілтанымы үшін «еткен-етпеген істі білдіретін атау» деп етістік терминін жасаған. Терминолог ғалымның осы іспетті етіс, көсемше, есімше сияқты терминдердің де тұлғалық пішініне ұғымдық мәні дұрыс келетінін де осылайша түсіндіреді.

Термин болып тұрған сөздің тілдегі бұрыннан бар сөз болсын, жасанды тұлға болсын, оның терминдік қызметтегі ұғымы бірдей тепе-тең болмайды: терминге сол сөздің бойындағы қосымша мағыналық реңктердің біреуін пайдаланады (бұл реңкті ғылымда атайтын сема деген өз термині бар. Демек, ғалым етістік тұлғасының ет – деген түбіріндегі бір нәрсені, қимыл-әрекетті жасау (ету) семасын пайдаланған.

Ғылыми-танымдық терминдер тек «Тіл – құралдарда» ғана емес, қазақ тілін оқыту әдістемелерін сөз еткен, «Баяншы», «Әліппе астары», «Ана тілінің әдісі», «Қай әдіс жақсы?» деген сияқты құралдар мен мақалаларында да осы салаға қатысты терминдерді ұсынған: жалқылау (айырыңқы), жалпылау әдістері, жалқылаулы-жалпылау әдісі, дыбыспен жаттығу, әдісқой (методист), сауаттау әдісі, таңбаша жазу, әріпше жазу, дыбысты әдіс, тұтас сөз әдісі. Әдістеме, педагогика

ка салаларындағы Ахаң жасаған термин сөздердің бүгінде көп кездеспейтіндігін ол терминдердің сәтсіздігінен емес, оқыту әдістері түрлерінің өзгергендігінен, атаудың да жаңа варианттарының пайда болғандығынан, мысалы, сауат-тау етістігі сауаттандыру, сауат ашу деген сияқты тұлғалық өзгеріске ұшырағандықтарынан іздеу керек. Сол кезең, XX ғасырдың алғашқы онжылдықтары үшін бұл терминдердің де мәні мен қызметі ерекше болды.

Ғалымның тіл мен жазуға қатысты терминдерінің келесі тобы – тыныс белгілерінің атаулары болатын. Пунктуацияның жазу мәдениетінде мәні зор. Сондықтан XIX ғасырдың соңғы екі онжылдықтарында алғашқы қазақ баспасөзі – «Түркістан уалаяты газеті» мен «Дала уалаяты газеттері» араб жазулы мәтіндердің өзінде тыныс белгілерін қолдану қажеттігі айтыла бастайды, тіпті тыныс белгілері қойыла да бастайды.

Тыныс белгілерінің түр-түрпаты мен қолданылатын орындары көрсетілген мақалалар жарияланады («Дала уалаяты газеті», 1896, №31). Бұл газеттің алғашқы нөмірлері тыныс белгілерінсіз шығып тұрып, кейін өзі көрсеткен тыныс белгілерін қоятын болған. Бірақ не газет редакциясы, не мақала авторлары тыныс белгілердің қазақша терминдерін тауып бере алмаған. Тыныс белгілері дегенді тыныстар, «нүктені тыныс, үтірді жарты тыныс, сұрау белгісін – сұраған жауаптың аяғына қойылады (бұл тіпті атау емес, түсіндірме сөйлем болып шыққан), леп белгісі де осылайша сөйлеммен түсіндірілген, осы күнде тырнақша, қос нүкте, көп нүкте, дефис, сызықша деген атаулардың да терминдері емес, түсіндірмелері берілген (осы газет, 1898ж. №42). Пунктуацияның бүгінде қолданып жүрген атауларын (дефис деген бірер бөгде тілдік терминнен басқаларын) түгелге жуық жүйелеп ұсынған – Ахмет Байтұрсынұлы болды

Ғылыми терминология саласындағы А.Байтұрсынұлының орны, еңбегі, ұстанған принциптері, көрсеткен үлгісі дегендерге келгенде, арнайы айтылатын тұстары баршылық. Солардың ішінде А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Дулатов және т.б. XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында қазақ тілінде тұңғыш оқулықтар жазған қайраткерлердің қазақ тіліндегі

ғылыми, әлеуметтік-саяси терминдердің сүйегі, яғни тілдік тегі (негізі) жөніндегі пікірлері мен тәжірибедегі қолданыстарына назар аудару қажет. Бұлардың қаламынан туған терминдердің көбі қазақ тілі қорынан жасалғандығына қарап, олар бөгде тілдік терминдерді қабылдамау принципін ұстанды деген пікір айтылып жүр. Сірә, бұндай тұжырымды айтуға Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тіліне қатысты терминдері көзге түскені себепші болса керек. Шынында да ең тұңғыш пайда болған терминдердің ішінде шет тілдерден келген араб, татар, орыс сөздері жоққа тән (наху, сарф, қағида, кітап дегендерден басқалары қазақша тұлғалар болды. Бірақ мұның себебі (уәжі) де болғаны жоғарыда айтылды.

Білім-ғылымға қатысты жазбаларда, оның ішінде оқулықтарда да бөгде тілдік, әсіресе интернационалдық қорға жататын терминдер қолданылатындығы, мұның уәждері ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарда-ақ айтылғанын көреміз.

Білім-ғылымның бірнеше саласына қалам тартқан Халел Досмұхамедов зоология, анатомия, физиология, гигиена, табиғаттану, лингвистика (фонетика) салалары бойынша қазақ тілінде орта, жоғары оқу орындарына арнап оқулықтар жазған, мақалалар жариялаған, аударма дүниелер қалдырған болатын. Ол – ХХ ғасырдың басында қазақ мәдениетінің көгінде, оқу-ағарту майданында жарқырап шыққан А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, С.Қожанов, А.Танысбаев, К.Жәленов сияқты шоқжұлдыздың бірі еді. Аталған зиялылар қазақ тілінің ғылыми стилінің негізін салды, қазақша ғылым тілінің үлгісін көрсетті. Х. Досмұхамедовтерге тұңғыш төл оқулықтар жазу оңайға түскен жоқ, алдарында үлгі болмады. Олар қазақтың ғылым тілін жалғастырушылар емес, бастаушылар болды. Ғылыми әдебиет болғандықтан, бұл авторлардың алдында өз кезеңіне сай талаптардың бірі – бұл оқулықтардың нағыз ғылыми негізде жазылуы болса, екіншісі – сол кезеңдегі мектеп пен одан жоғарырақ оқу орындарында оқитындарға, оларға сабақ беретін оқытушыларға, білім-ғылымға ұмтылған өзге де адамдарға мейлінше түсінікті етіп жазу қажеттігі болды. Түсініктілік дегеніміз – тілдің тым қарабайырлығы, «жалпақтығы» («қазақтың жалпақ тілімен

баяндау») емес екендігін олар жақсы білді. Сондықтан ғылыми әдебиетте (оқулықтарда) сол ғылым саласына қажет терминдердің орын алуы оқулықтар авторларына көп тер төктірді, пікірлерін айтқызды. Х.Досмұхамедов: «Жат сөзсіз (бұл жерде ғалым интертерминдерді айтып отыр) күнелте алмайтын заман туды» деп, келесі бір тұста: «Мәдениет қуған жұрттың алдымен тілі өзгермекші (бұл жерде Халекең, тілдің сөздік қазынасында болатын жаңалықтарды айтады), білімге кірген жаңа сөздердің көбі шеттен кірген біліммен, әдеппен [келген] жаңалықтарға ұғым беретін жаңа сөздер болып кірмекші, үлгіге алынған мәдениетті жұрттың сөздері болмақшы», – деп жазған еді. Әрі қарай оқысақ: «Осы реттің бәрінен қолайлы сөз табылмағанда, ғылым атауларына латын тіліндегі сөздерді алдық. Осы заманғы ғылым – Ауропа ғылымы, барлық Ауропа ғылымында қолданған тіл – латын тілі. Сондықтан латын тілі [көптеген] жұртқа ортақ ғылым тілі болып саналады. Латын тілі, латын сөзі бізге жат болса да, қашуға болмайды. Бұл заманда ғылым іздеп, қатарға кірем деген халық латын сөздерінен қаша алмайды», – деп жалғастырды. Бұл – жалғыз Х.Досмұхамедовтың пікірі, байламы, танымы ғана емес, қатар түзіп, қазақ халқын білім-ғылымға тарту майданына шыққан өзгелердің, оның ішінде А.Байтұрсынұлының да байламы деп табамыз.

А.Байтұрсынұлы бастауыш мектеп оқулықтарынан және осы мектеп мұғалімдеріне арналған әдістемелік құралдарынан өзге еңбектерінде, «Айқап» пен «Қазақ» газеттерінде жариялаған мақалаларында ондаған бөгде тілдік сөздерді қолданған. Олардың көбі – ғылыми термин емес, нақты зат атаулары болып келеді. Мысалы, «Тіл – құралдың», «Әліп-би» оқу кітаптарының өзінде рөлік (ролик), белесепет, мәшине, ышқап, сипыр, минөт, казит, дұжырмай, кәмитетші деген орыс сөздерін де аудармай қолданған. Әрине, бірен-саран термин емес, жай сөздердің қазақша баламасын келтірген тұстары да бар: мысалы: құлақхаттар (плакаттар дегені болуы керек), ат-есімдер (фамилия), сызық шама (таблица ма?), күнбақпа (календарь?), зат (предмет), ши аяқ (коньки).

Ғалым үлкендердің сауатын ашатын құралды да ұсынған. Сол кезең үшін бұл өте қажет іс болатын. 1926 жылы Семейде үлкендерге арналған «Сауат ашқыш» оқулығын (әліпбиін) шығарады. Бұл әліпби оқулығын пайдаланушылардың ересектер екендігіне қарай және күнделікті өмірден алып жататын білім-танымдарына («аялық білімдеріне») қарай шет тілдік сөздерді едәуір келтірген. Мысалы, бұл кітапта кәперетсие, потребитіл дүкені, декрет, пилосоптар, сатсиал-демократ партиясы, меншебек, бәлшебек т.т. сөздер бар. Ал газет-журналдарда жариялаған мақалаларында А.Байтұрсынұлы дәулет думасы, выйборшік, әдіресет, үшінші иіон каноны, проект, депутат, телегірам, пенсия, ыстатиа, земство, земскайа управа, серіктік шілендері (член), болосной искод, переселен управлениесі, порма, банк, инспектыр, грамота (жарлық), сібір кәмитетінің положениесі, паспорт (билет) положениесі, награт алған қара қазақтар, искот жинау т.т. ондаған (түгел жинасақ жүздеген) орыс сөздері мен интертерминдерді қазақшалауға ұмтылмаған. Ал олардың бір сөзбен болмаса да, тіркес арқылы немесе түсініктеме түрінде қазақша беруге А.Байтұрсынұлының тілі жеткен болар еді. Бірақ, біздіңше, бұған бір-екі жайт себепкер болған тәрізді. Алдымен, дума, кооперация, декрет, философ, социал-демократ(тық) партия, норма, канон, депутат, телеграмма, инспектор, станция, паспорт сияқты көптеген тілдерге ортақ интернационалдық сөздерді қазақшаламай-ақ қазақ тілінің сөздік қорына қосуға болатындығын жөн көрді. Екіншіден, выборщик, земство, земская управа, воолстной сход, переселенческое управление (переселен управлениесі) сияқты сол кезеңдегі қоғам тіршілігінде жиі қолданылған орысша атаулардың да қазақша баламалары көпшілікке бірден түсінікті болмайтынын сезді, өйткені бұл атаулар күнделікті өмірде ауызша қарым-қатынаста осылайша орысша жиі қолданылатын, олардың қазақша баламаларын тауып, қалың жұртшылыққа жеткізетін қазақ тіліндегі жазба дүниелердің өте тапшы болғандығы былай тұрсын, оларды оқитын адамдардың (ересектердің) өздері енді сауат ашып жатқанын сол сауатты аштыратын құралды (әліпбиді) Ахаң енді ұсынып отырғанын да білді. Үшіншіден, бұлайша орыс пен шет тіл сөздерін келтірген мақалалар мен

өзге де жазбаларды жарыққа шығаруда оларды мұқият редакциялап, қазақша емес сөздердің баламасын не түсіндірмесін талап ететін күш те болмағаны белгілі. Жаңа саяси-әлеуметтік өмір, жаңа идеологиялық, коммунистік мақсат-мұраттар өте қауырт жүрді.

Ал биология, медицина, гигиена ғылымдарынан қазақ тіліндегі тұңғыш оқулықтарды жазған Х.Досмұхамедұлы, Ж.Күдерин сияқты ғалымдар негізі грек-латын тілдерінен жасалған, ертеден неміс, ағылшын, француз, испан, орыс тілдерінің ғылыми стильдерінде берік орын алған интертерминдерді және бірқатар ғылыми термин емес атауларды, әсіресе құралжабдық атауларын аудармай қолдану – аталған тілдерде норма болғанын көріп-біліп, қазақ ғалымдары да бұл принципті ұстанды. Ал орыс сөздерінің басым көпшілігін, әсіресе термин емес, қарапайым сөздердің баламасын табу принципі ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарынан бастап бірте-бірте жүзеге аса берді.

Көңіл аударатын келесі жайт – Ахаңда бар кейбір терминдердің бүгінде кездеспейтіндігі немесе өзгеше тұлғада келетіндігінің себебін тану. Қазақ тіл білімі терминологиясының негізін қалаған да, термин жасаудың барлық параметрінің үлгісін көрсеткен де Ахмет Байтұрсынұлы дей отырып, біріншіден, бұл қарекеттің өте сәтті орындалғанын, оның дәлелі Ахаң ұсынған терминдердің «халық жауының туындысы» деген маркасына қарамай, міне, бір ғасырға жуық көп өзгеріссіз қолданылып келе жатқандығы екенін айтамыз. Ал бүгінгі терминологиямен салыстырғанда, кейбір тұстарда біраз айырмашылық көрінсе, мұның себебін Ахаң жасаған терминдердің ақаулығынан емес, өзге факторлардан іздеу керек. Ол факторлардың бірі – кейбір категориялық жіктеулердің Ахаңда басқашалау болып, бұл күнде ықшамдалып не толықтырылып саралана түскендігінде. Бұл – өзге де құбылыстар сияқты, қазақ тіл білімінің де даму, күрделену процесін басынан кешіріп жатқанын көрсетеді. Мысалы, қазақ тілінде етістіктің етіс, рай категориялары өте күрделі екендігі белгілі. Тіл табиғатына өте терең үңілген ғалым етістіктің 14 райға бөлінетін түрін көрсетеді. Бұлардың қатарындағы Ахаң көрсеткен ереуіл рай, реніш рай, сенімді

рай, сенімсіз рай, мұң рай, қайрау рай, азалы рай, теріс рай сияқты түрлері бұл күнде жоқ, олардың топтастырылып, жасалған бес-алты түрі қалдырылған сияқты (мұның дұрыс-бұрысын морфология зерттеушілері талдап, дәлелдеп берген болар). Үстеу түрлерін талдап, көрсетуде де осындай өзгешелік бар. Ахаңда бүгінде аталып жүрген түрлерінен басқа сынаулық үстеу, өлшеулік үстеу, нықтаулық үстеу деген топтары бар.

Бұл терминдердің барлығында да ұғым дәлдігіне қатты назар аударған. Өйткені дерексіз ұғымдарға атау ұсынып тұр. Терминдердің ішінде белгілі бір сипаттамамен келетін тіркесті (күрделі, құранды) түрлері де болады. Бұл әсіресе парадигма (қатар) түзеп келетін категорияларда жиі көрінеді. Мысалы: дауысты дыбыс – дауыссыз дыбыс; қатаң дыбыс – ұяң дыбыс – үнді (сонор) дыбыс; ортақ тәуелдеу – онаша тәуелдеу; жалаң сөйлем – жайылма сөйлем; салалас құрмалас – сабақтас құрмалас т.т. Бұлардағы атрибуттық (сипаттама) компоненттері өзара полностер түзген сөздер болып шыққан: дауысты – дауыссыз болымды – болымсыз (полнос), жалаң – жайылма (даралық – көптік полюсі т.т.).

Тақырыптың келесі бір ерекше көңіл аударатын қыры – ол жасаған әдебиеттану терминдері. Бұл – өз алдына кеңінен әңгіме ететін тақырып. Бұлардағы терминге қойылатын негізгі талап – терминнің құрылымдық-тілдік, ұғымдық-семантикалық үйлесімі, яғни сөздің атауыштық (номинативтік) қасиеті мен ұғымдық мазмұны бірі-біріне сай келуі дегенді қадағалау (іздеу) ғана емес, термин болып тұрған сөздің сыртқы тұрпатының қалай берілгендігіне де назар аудары керек. Бір ғана мысал келтірілік.

Әрине, бұл айтқанымыз – пікіріміздің желе жортып бара жатқандағы бір көрінісі ғана. Әйтпесе әдебиеттану терминдерін ұсынуда да Ахаң қазақ тіліне иек артқан, мүмкіндігінше интертерминдердің қазақша баламасын ұсынған. Мысалы, мәнделес сөздер (синоним), айқындау (эпитет), осы сияқты көріктеу құралдарының барлығы да қазақша берілген. Бұл – әбден қисынды. Қазақта өнер алды – қызыл тіл. Тілдің әсем өнер екендігін айтатын ұғымдар мен олардың атаулары – қазақ үшін кәнігі дүние. Термин жасаушы ғалым осы дүниені қиналмай тапқан.

«Әдебиет танытқыш» деген еңбегін мектептің жоғарғы сыныптары мен жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық деп те, алғашқы монографиялық ғылыми жұмыс деп те тануға болады. Осы еңбегінің бір бетін автор «Тіл тазалығы» деген тақырыпшаға арнап, онда: «қазақ әдебиеті қатып-пісіп жетпеген уақытта біз қазақ сөзін ескі, жаңа деп талғамаймыз, жергілікті сөз екен деп, ол жағынан қатаң қарап, қашып тұрмаймыз, жалғыз-ақ біздің мықтап қашатынымыз жатшылық (жат сөзділік)», – деп пікір айтқаны белгілі. Бұл тұжырым қазақ әдебиетіне қатысты әңгімеге келгенде айтылып отыр. Тіл сияқты көркем әдебиет те – нағыз ұлттық дүниелер, ұлттық құндылықтар. Ал халықтың дүниетанымда ұлттық құндылықтарды, оның заттарды ғана емес, ұғымдарды білдіруге келгенде ана тілінің сөз қазынасы ұйтқы болмағы заңды. Сондықтан Аханның бұл пікірін осы тұрғыдан келгенде қостауымыз да уәжді. Егер А.Байтұрсынұлы ғылымның ұлттық емес салалары бойынша мысалы, биология, химия, физика, алгебра, геометрия сияқты пәндерден мектептің жоғарғы сатылары мен (олар бастауыш мектепте жеке пән ретінде оқытылмайтыны белгілі) жоғары оқу орындарында оқитын, оқытатындарға арнап оқулықтар жазып, тұңғыш зерттеу жұмысының үлгілерін ұсынған болса, ең қажет, қазақша баламасын таба алмайтын, табуға болмайтын «жат сөздерден» қашуды ұсынбас еді. Оның үстіне «жат сөздер» тек ғылым салаларында ғана емес, жалпы адамзат тіршілігіне, оның материалдық, рухани, мәдени болмысына қатысты жазбаларында да қолданылады.

Жоғарыда А.Байтұрсынұлының мақалаларында қолданған «жат сөздерді» едәуір тізіп көрсеттік. Ал оның бүкіл жазғандарын, оның ішінде өзі әрі құрастырушы, әрі жауапты редакторы, әрі тіпті ішінара авторы болған «Оқу құралы» атты хрестоматия сипатты өте көлемді еңбекті түгел шолып, ондағы «жат сөздерді» теріп көрсетсек, А.Байтұрсынұлы да, сол кезеңдегі шоқ жұлдыздың өзгелері сияқты қазақ тіліне бірде-бір жат сөзді (интертерминдер мен кейбір зат, бұйым, аң-құс тағы басқалардың шет тілдік атауларын, оның ішінде кейбір орыс сөздерін) қаламына жолатпаған дей алмас едік. Бұл – қазақ әдеби тілінің бір кезеңін өз алдына жеке зерттейтін тақырып.

Сөйтіп, ғалым қазақ тіл білімі саласындағы сөз қолданысы, оның ішінде пәндік ғылыми терминдердің көрінісі жайында осы мақалада айтылған ойларымызды былайша түйіндейміз:

1. Қазақ тіл білімінің терминдері ХХ ғасырдың 10-жылдарынан бастап дүниеге келді. Мұндағы бірден-бір еңбек Ахмет Байтұрсынұлыныкі болды. Бұл істе қазақ тіл білімінің табысы көптеген түркі тілдес халықтардыкімен салыстырғанда, көш ілгері болғаны көрінеді: жазба дүниесі мен білім-ғылымның алғашқы салалары ХХ ғасырға дейін біршама дамыған деп саналған татар, өзбек, әзірбайжан, түрік халықтарының өзінде оқу-ағарту ісі мен тіл білімі, әдебиеттануға қатысты білім-танымдары ХХ ғасырдың 30-жылдарына дейін арабша-парсыша терминдерді қолданып келіп, ұлт тіліне негізделген терминдер жүйесін осы кезден кейін қалыптастыра бастады, соның өзінде де арабша-парсыша терминдер едәуір орын алып отырғаны айтылып келеді.

2. Қазақ тілінің лингвистикалық терминдерінің пайда болуы және қалыптасуы оқу-ағарту ісінің жанданып, ұлттық мектепте ана тілін оқытудан, ол үшін қазақша әліпби мен оқу құралдарының дүниеге келуінен басталды. Демек, қазақ тіл білімі саласы мектеп оқулықтарынан бастау алды, алғашқы терминдері де «Тіл-құрал» атты әдістемеші ұсынған оқу құралдарында жасалды.

3. Бұрын ана тілінде тіл білімі ғана емес, жалпы ғылым салалары дүниеге келмеген, олардан бейхабар қазақтың қалың жұртшылығына, оның ішінде шәкірт балаларға алғашқы ғылыми танымдардың мейлінше түсінікті болуын көздеп, әрі тіл білімінің нысандары (объектілері) деректі (көзге көрінетін, қолға ұсталатын дегендей) заттар емес, ұғымдар (зат есім, жұрнақ, есімше деген сияқты) болғандықтан, ұғымдарды әр халықтың өз тілінде таныту, түсіндіру мүмкіндігі болатыны ескеріліп, олардың атаулары (терминдері) негізінен ана тілінің сөздік қорынан жасалды.

4. А.Байтұрсынұлы ұсынған лингвистикалық терминдердің сәттілігі соншалық, олар тез қалыптасып, орнығып, мейлінше өміршең болып шықты, тұтас бір ғасыр бойы қолданылып келеді.

5. Термин жасаудың амал-тәсілдерін, принциптерін А.Байтұрсынұлы үлкен білімділікпен дұрыс тапқан: тіл білімі үшін затты емес, ұғымды атау принципін таңдаған. Терминдердің түбір тұлғадағы жеке сөз болуы да, жұрнақтар арқылы жасалған туынды сөз болуы да, қосарланып және біріктіріліп жасалған күрделі сөз болуы да, екі (кейде үш) сөзден тұратын тіркес түрінде де жасалуы мүмкін екендігінің үлгісін көрсетті.

6. Қазақ тіліндегі тек тіл білімінің емес, жалпы ғылыми терминологиясы кеңінен сөз болып, ол арнайы зерттеу объектісі ретінде монографиялар жазылып, диссертациялар қорғалып жатыр. Талас сәттері болғанмен, принциптері біршама айқындалып, әр ғылым саласы бойынша сөздіктері дүниеге келуде. Дегенмен бүгінгі ғылым мен техниканың даму сатысы орасан көтерілген заманда, мәдениеті дамыған елдермен терезе теңестіре бастаған қазақ халқының тілі де қоғам өмірінің барлық саласына қызмет ететін құрал болуының бір шарты ғылым тілінің жоғары деңгейге көтерілуі, ол үшін терминология дүниесінің жеткілікті мол әрі дұрыс түзіліп, дұрыс қолданылуы – әрі қарай да күн тәртібінен түспейтін қам-қарекет.

Ескерту: Автор бұл мақалада осы үлкен тақырыптың бір үзiгiн ғана ұсынылып отырғандығын айтады. Ақиқатында, Р.Сыздық Кеңес тұсында ғалымның тіл мұрасына қызығушылық танытып, қажетті жерінде мәселе етіп көтерген. А.Байтұрсынұлының есімі ақталғаннан кейін, алғашқы болып «Тіл тағылымы» жинағына Әліппе, тіл, әдістемелік оқулықтарын топтастырып, құрастырды. Жинақ ҚР БҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты тарапынан дайындалып, «Ана тілі» баспасынан жарық көрді.